

Ч.АЙТМАТОВДУН «БЕТМЕ-БЕТ» ПОВЕСТИНДЕГИ ТАМАК-АШ АТТАРЫНЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Усмонова Одина Сиддиковна

Андижон давлат университети катта ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6751970>

Аннотация. Макалада Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повестинде колдонулган тамак-аш аттары жана алардын лексикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз кылынган.

Ачкыч сөздөр: лексикалык өзгөчөлүктөрү, Ч.Айтматов, тамак-аш, бозо, сөз, тилдер.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ БЛЮД В РАССКАЗЕ Ч.АЙТМАТОВА «ЛИЦОМ К ЛИЦУ»

Аннотация. В статье рассматриваются названия продуктов использованных в повести Ч.Айтматова «Лицом к лицу» и их лексических особенностях.

Ключевые слова: лексические особенности, Ч. Айтматов, еда, бозо, слова, языки.

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF THE NAMES OF DISHES IN CH. AITMATOV'S STORY "FACE TO FACE"

Abstract. This article discusses about the names of foods used in the story «Fase to fase» by Chingiz Aytmatov and their lexical features.

Keywords: lexical features, Ch. Aitmatov, food, bozo, words, languages.

КИРИШУУ

Ч.Айтматов - көркөм ойлоо аң сезими өзгөчө өрчүгөн, сөзмөр кыргыздардын ыр жандуу чөйрөсүндө өсүп, анын таасиринде таалим-тарбия алган жазуучу. Атактуу жазуучубуздун дүйнө таң калтырган чыгармаларында кыргыздардын турмушу, жашоо тиричилиги жана улуттук мүнөзү менен психологиясы, каада-салты, үрп-адаты алардын өз алдынча өзгөчөлүгү чебер сүрөттөлгөн. Ошондой эле, жазуучунун чыгармаларынан лексикалык каражаттардын бири болгон тамак-аш аттарын да кезиктирүүгө болот.

ИЗИЛДӨӨ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Жазуучунун «Бетме-бет» повестинен төмөнкү тамак-аш аттары орун алган: бозо, талкан, сары май, буламык, нан, көжө, аш, ууз. Бирок, чыгармада келтирилген тамак-аш аттарынын баары эле өз маанисинде колдонулган эмес, кээ бирлери өтмө мааниде да колдонулган. Бул макалада повесттеги тамак-аш аттарынын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз кылынат.

ИЗИЛДӨӨ НАТЫЙЖАЛАРЫ

Тигине, бозого кызара тамылжып, дале бала эле бойдон, эпсиз калдаңдаган Жумабай кесени колго алып өйдө турду.

Бозо – Евразияда кеңири таралган байыркы алкогольдук ичимдик. Бул сөз түрк элдеринен тарагандыгы белгилүү.

Бозо - таруудан ачытылган кыргыздын байыркы суусундугу. Эзелтеден келе жаткан нарктуу жана барктуу тамак. Бозо ачытууда абалы жыгач челек (арча челек) керек. Үгүт - бозону күчүнө чыгаруучу ачыткысы, ал буудайдан болот. Үгүттү өндүрүүдө буудай жылуу сууга чыланып жылуу жайга коюлат. Ал кургатылат да, жаргылчакка тартылат. Таруудан шак тартылат. Шак - таруунун майдаланган түрү. Аны майдалабай да көптүрсө болот. Ал аз ачыткысы аркылуу челекке чыланат. Кымыздын ачыткысын «көрөңгө» дейт.

Бозодо, максымда «ачыткы» деп аталат. Бозонун үстүнө бозону жаңыртып куюп туруу зарыл. Кичине сүзүп алып кайнатылган шакты үстүнө куюп ачытуу «кордо», демек, кордолгон бозо - бир нече күндө ачылган бозо. Бозо арпадан да, жүгөрүдөн да, буудайдан да салынат. Сулудан ачытылганы «экчеме» (экчеп сүзүү) деп аталат. Бозонун талаптагыдай чыгышы, албетте, угутуна байланыштуу болот. Бозону кыргыздар энесай доорунан эле жасап, ичимдик тамагы катары пайдаланышкан.

Бул сөз байыркы түрк сөздөрүндө кездешпейт. Бирок «Кодекс Куманикус» эстелигинде «буза» «хмельной напиток» маанисинде колдонулгандыгы жөнүндө маалымат бар (Курышжанов, 1970, 101). В.Радловдун материалдарында бул создун бозо «напиток из заквашенного проса», «напиток из кислого молока», «закишная пшеничная каша» деген маанилери берилген (Радлов, 4, 1884).

Азыркы түрк тилдеринде да кеңири таралган: шор позо «брага для перегонки водки», татар пуза «брага», карачай-балкар боза «буза» (Отаров, 1987, 60). Монгол-бурят «бозо», ойрот монгол «боз» - «барда, гуца оставшаяся после перегонки молочной водки» (Суюнчев, 1972, 34).

Бул сөз тектеш эмес тилдерде ушул эле маанилерде колдонулат: эвенк «бозо» (ССТМЯ, 1975, I, 89), иран «боза» (Будаев, 1973, 302). Орус тилиндеги «буза» «напиток из гречихи и овсяной муки, вид полупива, браги» маанисиндеги сөз түрк тилдеринен өздөштүрүлгөнү ачык белгиленет (Фасмер, I, 232).

Ысмайылга талкан тартып, жеткириш керек экени ойго кылат этти.

Кечинде Сейде талкан тартып жатканда, үйгө Асантай от алганы кире калды.

Повестте берилген бул эки сүйлөмдөрдө тең талкан сөзү колдонулган. Талкан - улуттук кургак оокаттардын негизгилеринин болуп, кыргыздардын байыркы тамактарынан эсептелинет. Жүгөрүнү, арпаны жана буудайды кууруп, сокуга талкалап, жаргылчакка же тегирменге тартып алса талкан болот. Урунган аштыкка карап «арпа талкан», «буудай талкан», «таруу талкан» же «жүгөрү талкан» деп атап коёт. Тартылышынан улам «соку талкан», «жаргылчак талкан» деп да айтат. Куурулушуна карап «бышык талкан» десе, адаттагыдай куурулганын «талкан» дейт. Таруу талканды көбүнчө сокуга акталган соң жаргылчакка тартып алат. Талкандан ар кыл аш, жарма жасалат. Айран, кымызга чалып ичет. Сүткө, каймака же майга көөлөп жейт. Талканда ар бир аштыкка мүнөздүү пайдалуу заттар толук сакталат. Ошон үчүн ал жагымдуу, аш болумдуу келет.

Бул сөз Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө да учурап, бүгүнкү маанисинде колдонулат. Бүгүнкү күндө бул аталыш өзбек, казак тилинде да сакталып калган (Икрамова, 1983, 128).

Талкан жалпы эле кавказ элдеринде, анын ичинде карачай-балкарларда да кеңири колдонулуп, аны узак жолго чыкканда, талаачылык жумуштарында жүргөндө алып жүрүшүп, сууга же майлуу сорпого аралаштырып ичишип, же болбосо колго умачтап жешкендиги жөнүндө белгиленген (Гаджиева, 1976, 277.) Талкан кавказ, түрк тилдеринде кыууут деп аталып, анын этимологиясын карачай тилчиси М.А.Хабичев төмөндөгүдөй чечмелеген: кыууут<кыагуур<кыууур «жарить» + жалпылама көптүк мүчө -ут уланышы менен жасалган (Хабичев, 1980, 54). Демек, кыргызча «куурма» деген сөз менен маанилеш. Бул сөз анын данынын куурулуп жасалышынан алынгандыгын байкоого болот.

Талкан деген сөздүн чыгышы жөнүндө С.Сыдыковдун оюн белгилеп кетсек болот. Талкан орусча «толокно» деп которулат. Бул сөздүн уңгусу талкала - «толочь». Монгол тилинде бул сөз талхан - «хлеб» жана «порошок» маанисинде колдонулат. Демек, талкала этишине монгол тилиндеги сөз жасоочу -ан мүчөсү уланып жасалган. Кыргыз-монгол тилдик параллелинде бул мүчө аркылуу толкун деген сөз да жасалат (толку – «волноваться» толку+ан=толкун «волна») (Сыдыков, 1984, 145)

Майдасын элеп, бир гана кочуштайын баласынын буламыгына алып коюп, калган ундун баарынан Ысмайылга нан бышыра, ирисин болсо көжө кылып, кемпир экөө ичет.

Бул сүйлөмдө болсо буламык, нан жана көжө сөздөрү пайдаланылган.

Буламык «болтушка». Бул тамак ачарчылык жана түшүм болбой калган жылдары бардык жаштагы адамдар үчүн пайдаланылса, бүгүнкү күндө жаш балдар үчүн пайдаланылган тамак катары белгилүү. Бул сөз бардык түрк тилдеринде таралган. Карачай-балкар булямукъ, өзбек буламик, кумук буламук, ногой буламык, казак, каракалпак, татар быламык, Махмуд Кашгариде бул сөз булгамач түрүндө колдонулган (МК, I, 22). Дегеле түрк тилдеринин айрым диалектилеринде жана адабий тилдерде төмөнкүдөй фонетикалык варианттарын көрүүгө болот: буламак // быламак // биламак // буламык // буламик // буламук // боламык // буламач // булмач // булмеч // буламаш // булама // булгамык // булгамик // булгамач (Севортян, 1978, 258).

А.Севортяндун белгилегенине караганда уңгудагы ачык үндүүлөр катышкан варианттар кийинки мезгилдерге тиешелүү. Ал эми буламбач формасындагы мүчөдөгү жумшак үндүү -б сөз башындагы -б тыбышынын таасиринен кошулган. Бул сөздөр түрк тилдеринде төмөнкү маанилерде колдонулат: а) мучная похлебка, б) болтушка, в) мучная каша, г) кисель, сок, д) кушанье из мяса, муки и воды, ж) галушки, и) помои, к) муть, ил, л) сладкое блюдо, приготовленное из муки и сахара, м) жидкая грязь (Севортян, 1978, 259).

Г.Дерфер буламык сөзүнүн келип чыгышын була «течь» этишине ылайык чечмелеген. Ал эми М.Рясенен, К.Брокельман, Г.Рамстед сыяктуу окумуштуулар бул сөздүн келип чыгышын була «мешать, перемешать» этишине такашат. Була этиши түштүк түрк тилдеринде ушул мааниде колдонулат. Ушуга байланыштуу А.Севортян буламык сөзү боюнча экинчи пикирдеги окумуштуулардын көз караштарын колдойт (Севортян, 1978, 259).

Бул түрк сөзү серб (буламач, булумаш), болгар (булумач), осетин (буламук) тилдерине да «болтушка» маанисинде өздөштүрүлгөн. Бул түрк тилчиси Г.Бангуоглу бул сөздү (буламач) булама+аш түрүндө чечмелегендигин көрөбүз (Севортян, 1978, 260).

Нан жөнүндө түшүнүк байыркы түрк жазма эстеликтеринде отмак (МК, I, 127; ДТС, 1969, 393) түрүндө жолугуп, бул ягма, тухси, огуз, кыпчак тилдеринде отмак (ДЛТ, I, 126;) түрүндө да айтылары белгиленген. Өз эмгегинде Махмуд Кашгари нандын төмөнкү түрлөрүн көрсөтөт: какурган (ДЛТ, I, 473), дандырда бышырылган нан, бускач (ДЛТ, I, 422) жука жабылган нан, лепешка. XII-XIV кылымдарда нан маанисин утмак // отмак (Боровков, 1963, 251) сөзү берген. Радловдун материалдарында отмак сөзү аркылуу туюндурулгандыгы көрсөтүлгөн (Радлов, 1888, 847). Жогорудагы сөздөрдүн назыз түрк сөздөрү экендигин жана алар X-XV кылымдарга чейин активдүү колдонулуп келгендиги тууралуу белгиленет (Икрамова, 1983, 48). XIX кылымдын аягынан баштап карачай жана балкарлар да етмек деп аталган буудай нанын колдоно баштагандыгы жөнүндө да

маалымат жолуктурабыз (Отаров, 1987, 42). Балкарларда етмек, акъ етмек, къара етмек сыяктуу нандын түрлөрүнүн аты сакталып, бүгүнкү күндө да колдонулат.

Бул сөз бүгүнкү күндө башкыр, татар тилдеринде итмек, түрк тилинде екмек, хакас тилинде ипек, ногой тилинде оытпек, алтай тилинде етпек түрүндө колдонулуп, нан, бөлкө маанилерин билдирет. Ал эми бул сөздүн монгол тилдеринде таралышы, анын түрк тилдеринин таасиринен болсо керек, мисалы, калмакча ёдмг «хлеб» (Отаров, 1987, 42).

Ал эми Орто Азия түрк тилдеринде азыркы учурда бул сөз толугу менен «нан» деген термин аркылуу берилет. Нан деген сөз иран тилинен өздөштүрүлгөн (Юдахин, 1965, 552). Ёзбек тилинде ал сөз «нон» формасында колдонулат. Нан ундан жуурулуп, ачыган жана ачыбаган камырдан жасалат да, көмөч казанга, казанга жана дандырга жабылат.

Көжө – түктөлгөн арпа же буудайдан жан акталган таруудан кайнатып жасалган тамак. Талас говорунда андан тышкары кесмеден жасалган ушундай тамакты да көжө же көйө деп коёт. Бул көжө, көйө сөздөрү көчө сөзүнөн келип чыккан. Көчө сөзү азыр унутулуп, историзмге айланып барат. Көчөнү «түктөлгөн арпа, буудай» маанисинде мындан 30-40 жыл мурда кыргызча Жаңы жылды – Нооруз майрамын өткөгөн кезде элибиз колдонуп келген. Ал кезде көчө түктөп жатабыз деген сөз айтылчу. Көчө түктөө «арпа, буудайдын кабыгын кетирүү» дегенди билдирет, ал эми көчөнүн өзү ошол «түктөлгөн арпа же буудай» жана «ал кошулуп жасалган суюк тамак» дегенди туюнтат.

Ошол көчө сөзүнүн ч тыбышы ж тыбышына өзгөрүүдөн көжө сөзү пайда болгон. Анын й тыбышына өзгөрүшүнөн Талас говорундагы көйө сөзү жаралып, ал жалаң гана көчөдөн жасалган тамак эмес, кесме кошулганын да билдире турган болуп, мааниси кеңип кеткен.

Мештин артындагы таар каптагы жүгөрү ар бир нукум сайын азайган аялуу сары майдай болуп, күндөн-күнгө кемип бара жаткандыктан, аны үнөмдөйм деп, Сейде күздөн бери эле тегирменге барууну койгон. (22-бет).

Бул сүйлөмдө берилген сары май сөзү чыгармада чыныгы тамак-аш маанисинде эмес, метафоралык мааниде колдонулган.

Ошентсе да Ысмайылды көргөндө ичкени аш болбой, Сейде кан жутат. (23-бет). Бул сүйлөмдө берилген аш сөзү да өзүнүн тике тамак-аш маанисинде эмес, өтмө мааниде колдонулган. Ичкени аш болбоо фразеологизми бир нерсеге катуу санааркап тынчы кетүү, санаасы тынбай кыйнала берүү маанилерин туюндурат. Профессор А.А.Жапанов тамак-ашка байланышкан сөздөрдө катышкан фразеологизмдерди ажыратып чечмелеген. Келтирилген фразеологизмдин маанисин окумуштуу тамак ичкенинин артыгы чыгуу деп берген.

– Уй тууганда, апам ууз бышырып берет. Ууз жейбиз. (35-бет)

Бул сүйлөмдө ууз сөзү келтирилген. Мал туугандан кийинки алгачкы сүтү ууз деп аталат. Кыргыздарда уузду бышырып, аны кесип жейт. Бул тамак дээрлик бардык түрк-монгол ареалына тарап, аны билдирген сөз да бул тилдерде параллель колдонулат.

ТАЛКУУ

Байыркы түрк тилдеринде бул сөз агуз//огуз (ДТС, 1969, 39, 365) түрүндө кездешип, «первое молоко, моловизо» деген маанини берген. Бүгүнкү күндө түрк тилдеринин ичинен созулма үндүүлөр колдонулбаган жана сейрек колдонулган тилдерде

ушул калыбында сакталган, азербайжан агыз, казак уыз, кумык увуз, татар угоз, //уыз, өзбек огиз сут, уйгур огуз//угуз, түркмөн овуз.

Ал эми созулма үндүүлөр фонема катары келген түрк тилдеринде «эки үндүүнүн ортосундагы терең түпчүл «г» түшүп, созулма үндүүгө өткөн» фактылар өтө көп: байыркы түрк огул//уул, бугдай//буудай, агы//уу, согук//суук, богун//муун (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 28-29).

Жогорудагы процесстин негизинде байыркы түрк тилиндеги агуз//огуз//ууз түрүнө өткөндүгү ачык байкалат. Мындай фактылар созулмалардын пайда болушунун кийинки түрүнө кирип, көпчүлүк кабыл алган сөздөрдү айтууда жана жазууда созулмага өткөрүп жиберүүчү шартты түзгөн.

Ууз созулма үндүүлөр колдонулган түрк тилдеринде ушул маанини билдирүү менен төмөнкү фонетикалык варианттарда колдонулат: карачай-балкар уууз «первое молоко после отела» (Отаров, 1983, 55), хакас оос, алтай уурак, (сүт), тува аа (диал. урак) (Сыдыков, 1959, 61)

Монгол тилинде да урак//угурак, бурят уураг, калмак уург сөздөрү «моловизо» маанисинде кездешет (Суюнчев, 1977, 35). Өзбек тилинде койдун сүтүнүн уузу «каганок» деп аталат (Икрамова, 1983, 96).

Башкалар менен ишин эмне экен, сен ачтан өлүп бара жатсаң да, бирөө келип казаныңа аш салып бербейт... (41-бет)

Бул сүйлөмдө берилген аш сөзү да өзүнүн тике маанисинде эмес, өтмө мааниде колдонулган. Кыргыз тилинде казанына аш салып берүү фразеологизми жардамдашуу, көмөк көрсөтүү, көз салуу маанилерин туюндурат.

КОРУТУНДУ

Ошентип, тамак-аш аттарын туюнткан лексикалык бирдиктер да көркөм чыгармаларда колдонулуучу негизги каражаттардан болуп саналат экен.

Адабияттар

1. А.Жапанов. Кыргыз тилиндеги тамак-ашка байланышкан сөздөр. Б., 2012.
2. О.К.Каратаев., С.Н.Эралиев. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк., Б., 2005. 72-бет.
3. К.Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1988, 153-бет.
4. Ч.Айтматов, Т.Сыдыкбеков, К.Жантөшев ж.б. Повесттер жана аңгемелер. Ф., «Мектеп», 1985.
5. Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Бишкек, 2015.